

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล
(Individual Study)

ประชาธิปไตย : ธรรมชาติในองค์การธุรกิจ

จัดทำโดย ผ่องพรรณ ไพพรรณรัตน์
รหัส 590419

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ 4
วิทยาลัยรัฐธรรมนูญ
สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ลิขสิทธิ์ของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ประชาธิปไตย : ธรรมนูญในองค์กรธุรกิจ

ดร. ผ่องพรรณ^๑ ไพพรรณรัตน์

บทคัดย่อ

ความหมายของคำว่าประชาธิปไตยมีผู้ให้ทัศนะไว้อย่างหลากหลายขึ้นอยู่กับมุมมองของผู้ศึกษาค้นคว้า ในที่นี้ขอกล่าวถึงเพียงหลักสำคัญ ๆ คือ (๑) ประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย อุดมการณ์ทางการเมืองหรือเป้าหมายในทางการเมือง ที่ถืออำนาจสูงสุดของรัฐเป็นของประชาชน (๒) การกำหนดระบอบหรือกรอบการปกครองรูปแบบหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นว่าประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยหรืออำนาจสูงสุดของรัฐ เช่น การแสดงออกโดยการที่ประชาชนมีสิทธิในการเลือกตั้งผู้ปกครองหรือตัวแทนประชาชนในการไปใช้อำนาจรัฐ อาจมีรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป เช่น อาจเป็นการปกครองในรูปแบบรัฐสภา รูปแบบประธานาธิบดี หรือรูปแบบกึ่งรัฐสภากึ่งประธานาธิบดี เป็นต้น (๓) ความหมายที่เป็นวิถีชีวิตของคนในรัฐนั้น ๆ ประชาธิปไตยจะเกี่ยวพันกับการใช้ชีวิตของพลเมืองในประเทศหรือในรัฐที่เข้าใจและเคยชินกับการดำเนินชีวิตดังกล่าว

หลักธรรมนูญมีหลักการสำคัญ คือ การตรากฎหมาย กฎ ข้อบังคับต่าง ๆ ให้ทันสมัยและเป็นธรรม เป็นที่ยอมรับของสังคม หลักความโปร่งใส การสร้างความไว้วางใจซึ่งกัน การเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมรับรู้ และร่วมคิด ร่วมเสนอความเห็นในการตัดสินใจปัญหาสำคัญของ ความรับผิดชอบที่ตรวจสอบได้เป็นการสร้างกลไกให้มีผู้รับผิดชอบ ตระหนักในหน้าที่ ความสำนึกในความรับผิดชอบต่อสังคม การบริหารจัดการและการใช้ทรัพยากรที่มีจำกัดให้เกิดประโยชน์คุ้มค่า การยึดมั่นในความถูกต้องดีงาม สำนึกในหน้าที่ของตนเอง มีความซื่อสัตย์สุจริตจริงใจ ขยัน อดทน มีระเบียบวินัย และเคารพในสิทธิของผู้อื่น

ประชาธิปไตยกับธรรมนูญมีความสอดคล้องกัน เกื้อกูลซึ่งกันและกัน และคล้ายคลึงกันอย่างมากเพราะต่างเน้นที่คนเป็นหลักการสำคัญที่ทำให้คนมีส่วนร่วม มีคุณธรรม ยึดหลักกฎหมาย ทุกคนมีเสรีภาพ มีความเสมอภาค มีความโปร่งใส และจะดำเนินการอะไรต้องมองถึงความคุ้มค่าที่จะเกิดขึ้นเป็นหลักด้วย

คำสำคัญ ประชาธิปไตย ธรรมนูญ องค์กรธุรกิจ

^๑ ข้อมูลแนะนำผู้เขียน เช่น วุฒิศึกษา ตำแหน่ง ฯลฯ (TH SarabunPSK ๑๒ pt.)

๑. บทนำ

ประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งเป็นเวลา ๘๐ กว่าปีมาแล้ว แต่ประเทศไทยยังไม่เป็นประชาธิปไตยที่แท้จริงและสมบูรณ์ ยังไม่เป็นการปกครองตามสุนทรพจน์ตอนหนึ่งของประธานาธิบดีลินคอล์นผู้เลิกทาสในสหรัฐอเมริกาที่ว่า “รัฐบาลของประชาชน โดยประชาชน เพื่อประชาชน จะไม่มีวันสูญสลายไปจากผืนพิภพนี้”^๒

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) นักปราชญ์ของพระพุทธศาสนา ผู้ได้รับรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพจากองค์การยูเนสโก ได้กล่าวว่า “ถ้าธรรมาธิปไตยไม่มา ก็หาประชาธิปไตยไม่เจอ” แสดงว่าประชาธิปไตยจะต้องมีธรรมาธิปไตยเป็นรากฐานซึ่งแนวความคิดที่เกี่ยวข้องกับประชาธิปไตยในสังคมไทยได้มีการหล่อหลอมความคิดความเชื่อในสิ่งที่สังคมหรือประชาชนมองว่าเป็นประชาธิปไตยผ่านกระบวนการปลูกฝังทางความคิดของกลุ่มผู้มีอำนาจจนกลายเป็นแนวคิดหลักที่เกี่ยวข้องกับประชาธิปไตยในสังคมไทย อันเห็นได้จากกระบวนการเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองหรือวิถีทางประชาธิปไตยที่ถูกบิดเบือนออกจากหลักปรัชญาของประชาธิปไตยของประชาชนในสังคม^๓

ธรรมาภิบาลมีการนำมาปรับประยุกต์ใช้บริหารงานในองค์กรธุรกิจปัจจุบันอย่างแพร่หลาย ด้วยเหตุเพราะช่วยส่งเสริมองค์กรให้มีศักยภาพและมีประสิทธิภาพในการดำเนินการด้านต่าง ๆ และสามารถสร้างภาพลักษณ์ สร้างความศรัทธาและความเชื่อมั่นให้สังคม อันจะทำให้เกิดการพัฒนาด้านต่อเนื่อง ธรรมาภิบาลเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของทุกองค์กร ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐหรือเอกชน เนื่องจากเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติต่อกัน ซึ่งถือเป็นแนวปฏิบัติต่อกันระหว่างประเทศองค์กรระหว่างประเทศต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน นอกจากนี้หลักธรรมาภิบาลยังเป็นพื้นฐานที่จะช่วยพัฒนาสังคมทั้งระบบให้มีคุณภาพ

๒. ความเป็นมา

ความหมายของคำว่า ประชาธิปไตย ตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า Democracy ซึ่งมาจากคำภาษากรีกว่า Democratia ซึ่งประกอบด้วยคำ 2 คำ คือ Demos กับ kratein คำว่า Demos หมายถึง ประชาชน และ Kratein หมายถึง การปกครอง ฉะนั้นประชาธิปไตย (Demoskratia) จึงหมายถึง ประชาชนปกครอง หรือการปกครองโดยประชาชน^๔

^๒ จิรโชค วีระสย, สุรพล ราชกัณธารักษ์ และสุรพันธ์ ทับสุวรรณ, ๒๕๕๗, รัฐศาสตร์ทั่วไป, พิมพ์ครั้งที่ ๒, มหาวิทยาลัยรามคำแหง, กรุงเทพฯ, หน้า ๒๗๙.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), ๒๕๔๙, ธรรมาภิปไตยไม่มา จึงหาประชาธิปไตยไม่เจอ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, กรุงเทพฯ, หน้า ๑๐-๑๔.

^๔ โกวิทช์ วงศ์สุรวัฒน์, ๒๕๓๔, รัฐศาสตร์กับการเมือง, สำนักพิมพ์ตะเกียง, กรุงเทพฯ, หน้า ๕๑.

ประชาธิปไตยในอีกความหมายหนึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์ เป็นวิถีชีวิตของคนทุก ๆ คน ซึ่งตั้งอยู่บนฐานของความไว้วางใจ และเคารพนับถือซึ่งกันและกัน ความขัดแย้งอาจเกิดขึ้นในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และจะทำให้เข้าใจกันโดยการพูดจาถกเถียง ใช้เหตุผลโดยสันติวิธี เพราะมนุษย์มีเหตุผลและมีเจตนาธรรมที่ปรารถนาในความสุขของกันและกัน

ในขณะเดียวกันนั้น แต่ละคนสามารถสร้างไว้ซึ่งเสรีภาพในการดำเนินชีวิตของตนเองได้พร้อม ๆ ไปด้วยการเข้าร่วมกิจกรรมที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อผลประโยชน์ของคนส่วนใหญ่ อันหมายความว่าประชาธิปไตยเป็นวิถีการดำรงชีวิตซึ่งใช้หลักกรรมประโยชน์ คือ เป็นการประสานประโยชน์ระหว่างสาธารณประโยชน์กับประโยชน์ส่วนบุคคล จึงอาจสรุปได้ว่า ประชาธิปไตยเป็นหลักการที่จะนำไปสู่วิถีทางที่จะทำให้มนุษย์เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ที่สุด

ดังนั้นอาจแยกความหมายประชาธิปไตยออกเป็น ๒ ประเภทหลัก^๕ ๆ ได้ดังนี้

ประชาธิปไตยในความหมายที่แคบ เป็นเพียงระบบการเมือง (Political System) หรือรูปของการปกครอง (Form of Government) เมื่อเรากล่าวถึงประเทศอังกฤษและอเมริกามีระบบการเมืองและการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตยก็จะทำให้คำนึงถึงรัฐสภา รัฐธรรมนูญหรือการเลือกตั้ง ซึ่งความจริงแล้วองค์ประกอบดังกล่าวไม่ได้แสดงถึงการมีระบบการเมืองแบบประชาธิปไตยแต่อย่างใด

ประชาธิปไตยในความหมายกว้าง ประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นระบบการเมืองและการปกครอง ซึ่งเป็นการมองจากมุมแคบดังกล่าวข้างต้นแล้ว ก็ยังอาจมองดูประชาธิปไตยจากมุมที่กว้างขวางกว่าได้อีก คือ การพิจารณาว่าประชาธิปไตยไม่ใช่เป็นเรื่องระหว่างรัฐบาลกับประชาชนหรือระหว่างผู้ปกครองเท่านั้น แต่ประชาธิปไตยยังเป็นเรื่องของกิจกรรม สัมพันธภาพและความเกี่ยวข้องระหว่างประชาชนด้วยกันในระดับต่าง ๆ ด้วย อาจเป็นในระดับครอบครัว โรงเรียน หมู่บ้าน ที่ทำงาน จนถึงระดับชาติ และระดับโลกได้

ความหมายประชาธิปไตยสามารถจำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) ความหมายที่เป็นอุดมการณ์ทางการเมือง หมายถึง อุดมการณ์ทางการเมืองหรือเป้าหมายในทางการเมืองคือลักษณะที่ถืออำนาจสูงสุดของรัฐเป็นของประชาชนหรืออุดมการณ์ทางการเมืองที่ถือว่าประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย

๒) ความหมายที่เป็นรูปแบบการปกครองหรือระบอบการปกครองรูปแบบหนึ่ง จะเป็นลักษณะการกำหนดระบอบหรือกรอบการปกครองรูปแบบหนึ่งที่มีวิธีการแสดงให้เห็นว่าประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยหรืออำนาจสูงสุดของรัฐ เช่น การแสดงออกโดยการที่ประชาชนมีสิทธิในการเลือกตั้งผู้ปกครองหรือตัวแทนประชาชนในการไปใช้อำนาจรัฐ หรือในอดีตนั้นประชาชนสามารถไปใช้สิทธิในการปกครองตนเองได้โดยตรง ประเทศที่มีการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอาจมีรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป เช่น อาจเป็นการปกครองในรูปแบบรัฐสภา รูปแบบประธานาธิบดี หรือรูปแบบกึ่งรัฐสภากึ่งประธานาธิบดี เป็นรูปแบบการปกครองที่แบ่งแยกอำนาจรัฐหรืออำนาจทางการเมืองให้องค์กรต่าง ๆ ทางการเมืองกันอย่างเด็ดขาด เป็นต้น

^๕ กมล สมวิเชียร, ๒๕๑๖, ประชาธิปไตยกับสังคมไทย, สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, หน้า ๔-๒๒.

๓) ความหมายที่เป็นวิถีชีวิตของคนในรัฐนั้น ๆ ประชาธิปไตยจะเกี่ยวพันกับการใช้ชีวิตของพลเมืองในประเทศหรือในรัฐที่เข้าใจและเคยชินกับการดำเนินชีวิตดังกล่าว เช่น การเป็นผู้มีเหตุผล การยอมรับศักดิ์ศรีของบุคคล การตัดสินใจกระทำการใด ๆ จะอาศัยเสียงส่วนใหญ่ การไม่นิยมความรุนแรงในการแก้ปัญหา และการยอมรับการเปลี่ยนแปลงของสังคม เป็นต้น

ลักษณะสำคัญของประชาธิปไตย

ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยมีรากฐานมาอย่างยาวนานตั้งแต่อดีตโดยเริ่มตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ และได้พัฒนาต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน ลักษณะสำคัญของประชาธิปไตย^๖ มีดังต่อไปนี้^๗

(๑) ประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย รัฐบาลได้อำนาจมาจากประชาชนหรือโดยความยินยอมของประชาชน

(๒) การเลือกผู้แทนในสังคมสมัยใหม่ที่เป็นประชาธิปไตยแบบมีผู้แทนต้องเป็นการเลือกที่บริสุทธิ์ยุติธรรมโดยประชาชนสามารถใช้สิทธิเลือกตั้งได้อย่างอิสระ

(๓) ให้ความสำคัญแก่แนวความคิดที่แตกต่างรวมถึงมีการแก้ไขปัญหาด้วยการร่วมกันคิดร่วมกันตัดสินใจ สถาบันทางการเมืองที่ทำหน้าที่ตัดสินปัญหาทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม เช่น คณะรัฐมนตรี รัฐสภา โดยใช้วิธีอภิปรายแสดงความเห็นเพื่อหาข้อยุติ

(๔) เชื่อในความเป็นอิสระและเสรีภาพของมนุษย์ เช่น การนับถือศาสนา การชุมนุมทางการเมือง การแสดงความคิดเห็น การออกเสียงเลือกตั้ง เป็นต้น

(๕) การบังคับใช้กฎหมายยึดถือความเท่าเทียมกันโดยไม่มีทางเลือกปฏิบัติ

(๖) รัฐบาลต้องมีอำนาจจำกัด อำนาจต้องไม่ได้อยู่ในมือคน ๆ เดียวหรือกลุ่มเดียว มีการแบ่งอำนาจและกระจายอำนาจโดยมีการตรวจสอบและถ่วงดุลอำนาจซึ่งกันและกัน

(๗) การตัดสินใจหรือการปฏิบัติต้องเป็นไปตามเสียงข้างมาก โดยไม่ต้องคำนึงถึงสิทธิของคนส่วนน้อย

(๘) ประชาชนมีความเสมอภาคกันในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะความเสมอภาคด้านกฎหมายและควมมีโอกาสเท่าเทียมกันในด้านต่าง ๆ

(๙) ประชาธิปไตยอยู่บนพื้นฐานหลักการของเสรีนิยม ประชาชนต้องมีอิสระและเสรีภาพในการกระทำการต่าง ๆ เช่น การแสดงความคิดเห็น การนับถือ ศาสนา การเดินทางไปได้ทุก ๆ ที่ในสังคมที่อาศัยอยู่ เป็นต้น

(๑๐) ประชาชนมีสิทธิเสรีภาพต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง โดยที่รัฐบาลเป็นผู้ให้หลักประกันและคุ้มครองการใช้สิทธิเสรีภาพ อย่างน้อยสิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐานที่สำคัญ

^๖ อมร รักชาติชัย และคณะ, ๒๕๓๙, ประชาธิปไตย อุดมการณ์ หลักการ และแบบอย่างการปกครองหลายประเทศ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร, หน้า ๓๓-๓๔.

^๗ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ๒๕๑๙, ประชาธิปไตย สังคมนิยม คอมมิวนิสต์ กับการเมืองไทย, สำนักพิมพ์ พิฆเนศ จำกัด, กรุงเทพมหานคร, หน้า ๑๕.

(๑๑) รัฐบาลใช้หลักการปกครองโดยกฎหมายหรือหลักนิติธรรม ไม่ใช่อำนาจตามอำเภอใจ เช่น บุคคลจะโดยจับหรือโดนลงโทษก็ต่อเมื่อทำผิดกฎหมายที่ได้ระบุไว้ รวมถึงต้องได้รับการตัดสินคดีอย่างรวดเร็วและเป็นธรรม เป็นต้น

(๑๒) ประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการปกครองประเทศผ่านกลไกต่าง ๆ หรือใช้สิทธิที่จะแสดงบทบาทต่าง ๆ ได้โดยตรง

(๑๓) รัฐบาลต้องรับผิดชอบต่อประชาชน ประชาชนมีสิทธิที่จะแสดงความคิดเห็นในด้านต่าง ๆ ต่อรัฐบาลตลอดเวลา รวมถึงมีสิทธิเปลี่ยนแปลงรัฐบาลต่างวิธีการที่ได้กำหนดไว้

รูปแบบประชาธิปไตย

ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นระบอบที่ได้รับการนำไปใช้กันอย่างแพร่หลายในประเทศต่าง ๆ สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ รูปแบบ^๔ ดังนี้

๑) ประชาธิปไตยทางตรง (direct democracy) หรือประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (participatory democracy) มีหลักการพื้นฐานที่สำคัญอยู่ ๓ ประการด้วยกัน ได้แก่ (๑) การมีส่วนร่วมจากประชาชนโดยประชาชนทุกคนโดยไม่ต้องผ่านกระบวนการหลากหลายขั้นตอน (๒) ยึดถือเสียงส่วนใหญ่ (majority rule) หรือมติเสียงข้างมาก (๓) ความเท่าเทียมกันทางการเมือง (political equality)

๒) ประชาธิปไตยทางอ้อม (indirect democracy) หรือ ประชาธิปไตยแบบมีผู้แทน (representative democracy)

สามารถสรุปหลักเกณฑ์ประชาธิปไตยที่ได้กล่าวมาตั้งแต่เบื้องต้นตามที่อยู่จัดทำรายงานชิ้นเข้าใจ ซึ่งมีความสอดคล้องกับเชาวนะ ไตรมาศ^๕ ที่ได้สรุปว่ามีหลักเกณฑ์ประกอบด้วย ๓ ประการที่สำคัญ คือ

(๑) การปกครองของประชาชน (Rule of People) เป็นเป้าหมายสูงสุดของการเมืองการปกครอง การกำหนดให้อำนาจการเมืองการปกครองหรืออำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน ไม่ใช่ของรัฐบาล เช่น การกำหนดให้ผู้ปกครองต้องมากจากการเลือกตั้งทั่วไป โดยการเปิดให้มีการออกเสียงของประชาชน (General Election by Universal Suffrage) หรือการกำหนดให้การใช้อำนาจของผู้ปกครองต้องอยู่บนพื้นฐานความยินยอมของประชาชน (Consent of People) เป็นต้น

(๒) การปกครองโดยประชาชน (Rule by People) กระบวนวิธิต่างการเมืองการปกครอง เป็นนัยของการสร้างกระบวนการทางการเมืองการปกครองให้รองรับการกำกับควบคุมของประชาชนในรูปของการสร้างวิธิต่างในการใช้สิทธิการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนคู่ขนานไปกับวิธิต่างในการใช้อำนาจของผู้ปกครองที่จะต้องรับผิดชอบต่อประชาชน พร้อมกันไป ซึ่งเป็นวิธิต่างของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับประชาชนผู้รับการปกครองนั่นเอง ดังเช่น การกำหนดให้ใช้เสียงข้างมากในการปกครอง โดยเคารพเสียงข้างน้อย (Majority Rule and Minority Right) เป็นต้น

^๔ ณัชชาภัทร อุ่นตรงจิตร ,๒๕๕๐, รัฐศาสตร์ทั่วไป, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร, หน้า ๑๐๗-๑๑๑.

^๕ เชาวนะ ไตรมาศ, ๒๕๔๗, รวมบทความทางวิชาการของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญชุดที่ ๓ เรื่อง ศาลรัฐธรรมนูญกับการพัฒนาประชาธิปไตยในระบบนิติรัฐใน, สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ, กรุงเทพมหานคร, หน้า ๘๖-๘๗.

(๓) การปกครองเพื่อประชาชน (Rule for People) เป็นหลักการพื้นฐานในการแสวงหาสิ่งที่เป็นความชอบธรรมของรัฐบาลที่ยุติธรรม ซึ่งเป็นนัยของการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางอำนาจขององค์กรรัฐบาลให้สอดคล้องกับครรลองของระบอบการเมืองการปกครอง อันเป็นการสร้างหลักประกันขั้นพื้นฐานให้เกิดความเชื่อมั่นในการใช้อำนาจการปกครองที่ยุติธรรมของรัฐบาล และการได้รับความยินยอมจากประชาชนในความชอบของการใช้อำนาจปกครองนั้นด้วย เพื่อให้ประชาชนเชื่อมั่นว่า การใช้อำนาจปกครองของรัฐบาลจะไม่บิดเบือนไปจากกฎหมายอันเป็นตัวแทนเจตนารมณ์ร่วมของประชาชนที่เรียกว่า “สัญญาประชาคม” ซึ่งจะเป็นหนทางในการเอื้อประโยชน์ให้เกิดความยุติธรรมในการปกครอง

ธรรมาภิบาล (Good Governance) หรือการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี

คำว่า ธรรมาภิบาล เกิดขึ้นจากพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๓๔ ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน (ฉบับที่ ๕) พ.ศ. ๒๕๔๕ มาตรา ๓/๑ กำหนดแบบแผนการปฏิบัติราชการที่ทำให้เกิด การบริหารบ้านเมืองที่ดี โดยให้ตราพระราชกฤษฎีกาว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๖ เพื่อให้มีผลเป็นบทบังคับให้ทุกส่วนราชการกำหนดเป้าหมายและวิธีการในการดำเนินการ เพื่อการบริหารราชการที่ดี

สาระสำคัญของพระราชกฤษฎีกาว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๖ แบ่งออกเป็น ๙ หมวด ในหมวดที่ ๑ การบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี (มาตรา (๖) ได้กำหนดการบริการราชการเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย ๗ ประการ^{๑๐} ดังต่อไปนี้

- (๑) เกิดประโยชน์สุขของประชาชน
- (๒) เกิดผลสัมฤทธิ์ต่อภารกิจของรัฐ
- (๓) มีประสิทธิภาพและเกิดความคุ้มค่าในเชิงภารกิจของรัฐ
- (๔) ไม่มีขั้นตอนการปฏิบัติงานเกินความจำเป็น
- (๕) มีการปรับปรุงภารกิจของส่วนราชการให้ทันต่อสถานการณ์
- (๖) ประชาชนได้รับการอำนวยความสะดวกและได้รับการตอบสนองความต้องการ
- (๗) มีการประเมินผลการปฏิบัติราชการอย่างสม่ำเสมอ

ความหมายของธรรมาภิบาล

ธรรมาภิบาล หมายถึง การบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี (Good Governance) หลักธรรมาภิบาล หรือการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดีนั้น สำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ

^{๑๐} พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๖, [Online], Available library2.parliament.go.th/library/content_law/30.pdf. [2016, August 19]

หรือ UNDP (The United Nations Development Programme) ได้ทบทวนและให้คำนิยามใหม่ โดยรวมความถึงการใช้อำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ และการบริหารราชการแผ่นดิน^{๑๑}

ธรรมาภิบาล^{๑๒} หมายถึง การบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี เป็นแนวทางสำคัญในการจัดระเบียบให้สังคมรัฐ ภาคธุรกิจเอกชน และภาคประชาชน ซึ่งครอบคลุมถึงฝ่ายวิชาการ ฝ่ายปฏิบัติการ ฝ่ายราชการ และฝ่ายธุรกิจ สามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข มีความรู้รักสามัคคีและร่วมกันเป็นพลัง ก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน และเป็นส่วนเสริมความเข้มแข็งหรือสร้างภูมิคุ้มกันแก่ประเทศ เพื่อบรรเทาป้องกันหรือแก้ไขเยียวยาภาวะวิกฤติ ภัยอันตรายที่หากจะมีมาในอนาคต เพราะสังคมจะรู้สึกถึงความยุติธรรม ความโปร่งใส และการมีส่วนร่วม อันเป็นคุณลักษณะสำคัญของศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ และการปกครองแบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุข สอดคล้องกับความเป็นไทย รัฐธรรมนูญ และกระแสโลกยุคปัจจุบัน

ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๒ ระบุว่าธรรมาภิบาลมีองค์ประกอบ ๖ ประการ^{๑๓} คือ

๑. หลักนิติธรรม ได้แก่ การตรากฎหมาย กฎ ข้อบังคับต่าง ๆ ให้ทันสมัยและเป็นธรรม เป็นที่ยอมรับของสังคม ไม่เลือกปฏิบัติ และสังคมยินยอมพร้อมใจปฏิบัติตามกฎหมายและกฎ ข้อบังคับเหล่านั้น โดยถือว่าเป็นการปกครองภายใต้กฎหมายมิใช่ตามอำเภอใจ หรือตามอำนาจของตัวบุคคล

๒. หลักความโปร่งใส ได้แก่ การสร้างความไว้วางใจซึ่งกัน โดยมีการให้และการรับข้อมูลที่สะดวกเป็นจริง ทันท่วงที ตรงไปตรงมา มีที่มาที่ไปที่ชัดเจนและเท่าเทียมมีกระบวนการตรวจสอบความถูกต้องชัดเจนได้

๓. หลักการมีส่วนร่วม ได้แก่ การเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมรับรู้ และร่วมคิด ร่วมเสนอความเห็นในการตัดสินใจปัญหาสำคัญของประเทศ ในด้านต่าง ๆ เช่น การแจ้งความเห็น การไต่สวนสาธารณะการประชาพิจารณ์ การแสดงประชามติ นอกจากนี้ยังรวมถึงการร่วมตรวจสอบ และร่วมรับผิดชอบต่อผลของการกระทำนั้น

๔. หลักความรับผิดชอบต่อตรวจสอบได้ ได้แก่ ความรับผิดชอบต่อตรวจสอบได้เป็นการสร้างกลไกให้มีผู้รับผิดชอบ ตระหนักในหน้าที่ ความสำนึกในความรับผิดชอบต่อสังคม การใส่ใจปัญหาสาธารณะของบ้านเมือง และกระตือรือร้นในการแก้ปัญหาตลอดจนการเคารพในความคิดเห็นที่แตกต่างและความกล้าที่จะยอมรับผลจากการกระทำของตน

๕. หลักความคุ้มค่า ได้แก่ การบริหารจัดการและการใช้ทรัพยากรที่มีจำกัดให้เกิดประโยชน์คุ้มค่า เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ส่วนรวม

^{๑๑} สุเมธ แสงนิมิต, ๒๕๕๒, ภาวะผู้นำกับธรรมาภิบาลในการบริหารงานองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น, ส.เจริญการพิมพ์, กรุงเทพมหานคร, หน้า ๒๖.

^{๑๒} ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๒, [Online], Available <http://www.dmr.go.th/download/10.pdf>. [2016, August 19]

^{๑๓} อ้างแล้วใน ๑๒

๖. หลักคุณธรรม ได้แก่ การยึดมั่นในความถูกต้องดีงาม สำนึกในหน้าที่ของตนเอง มีความซื่อสัตย์สุจริตจริงใจ ขยัน อดทน มีระเบียบวินัย และเคารพในสิทธิของผู้อื่น

ธรรมาภิบาลเป็นองค์ประกอบสำคัญของทุกองค์กร ไม่ว่าจะภาครัฐหรือเอกชน เนื่องจากธรรมาภิบาล เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติต่อกันในทุกองค์กร ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคเอกชน หรือองค์กรอิสระ การปฏิบัติต่อกันระหว่างประเทศ การบริหารจัดการภาครัฐที่คำนึงถึง ประสิทธิภาพ ความโปร่งใส และความรับผิดชอบต่อสังคม รวมทั้งมีกรอบกฎหมายและนโยบายที่มีความแน่นอนและชัดเจน เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งสำหรับประสิทธิภาพของระบบตลาดและการพัฒนาเศรษฐกิจ

ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๒ ข้อ ๕.๒ ระบุว่า “ภาคธุรกิจเอกชน ต้องมีการปฏิรูปและสนับสนุนให้หน่วยงานของเอกชนและองค์กรเอกชนต่าง ๆ มีกติกางานที่โปร่งใส มีความรับผิดชอบต่อผู้ถือหุ้น ซื่อตรง เป็นธรรมต่อลูกค้า มีความรับผิดชอบต่อสังคม มีระบบตรวจสอบที่มีคุณภาพ มีมาตรฐานการให้บริการ ร่วมทำงานกับภาครัฐและประชาชนอย่างราบรื่นและไว้วางใจซึ่งกันและกัน”

การนำหลักธรรมาภิบาลมาใช้ซึ่งมีการเรียกว่าเป็น corporate governance หรือ บรรษัทภิบาล เป็นการสร้าง หลักของการเติบโตของบริษัท เพื่อความอยู่รอดในโลกของการแข่งขัน ซึ่งต้องมีแนวปฏิบัติสำหรับบุคลากร เช่น ความโปร่งใส ความซื่อสัตย์ ความรับผิดชอบต่อสังคม และแข่งขันได้ เป็นต้น การมีบรรษัทภิบาลเป็นการดำเนินการไปด้วยหลักธรรมที่ถูกต้อง เพื่อเสริมศักยภาพในการแข่งขัน และเพิ่มประสิทธิภาพ^{๑๔}

ธรรมาภิบาลมีความสำคัญกับภาคธุรกิจและภาคอื่น ๆ เพราะหลักทั้ง ๖ ประการสามารถนำมาแปรเป็นวิธีปฏิบัติสำหรับองค์กรใน ๓ ด้านใหญ่ ๆ คือ

- ด้านพนักงาน ด้านผู้บริหาร
- ด้านสังคม
- สิ่งแวดล้อม

เมื่อองค์กรมีการปฏิบัติที่ดีต่อพนักงาน บุคลากรก็มีความสุขในการทำงาน ผลที่ตามมาพนักงานมีขวัญกำลังใจทำงานอย่างเต็มที่ และพร้อมมีส่วนร่วมในความก้าวหน้าของบริษัท หรือเมื่อองค์กรปฏิบัติเป็นอย่างดีกับลูกค้าและกับสังคมแล้ว ลูกค้าก็จะเกิดความเชื่อมั่นในคุณภาพและมาตรฐานสินค้าของบริษัท ก่อให้เกิดการยอมรับในตราสินค้า แล้วเลือกใช้สินค้าของบริษัทอย่างต่อเนื่อง

๓. ธรรมาภิบาลในองค์กรธุรกิจ

หลักธรรมาภิบาลเป็นหลักที่ทุกคนในองค์กรต้องเดินไปพร้อมกัน เสริมสร้างซึ่งกันและกัน ทั้งในกลุ่มผู้บริหาร กลุ่มลูกจ้าง เพื่อการเจริญเติบโตอย่างต่อเนื่องมั่นคงขององค์กร พนักงานมีความมั่นใจในองค์กรว่าสามารถปฏิบัติงานในองค์กรได้ในระยะยาว การนำธรรมาภิบาลมาใช้ในการบริหาร

^{๑๔} ถวิลวดี บุรีกุล, ธรรมาภิบาล: หลักการเพื่อการบริหารรัฐกิจแนวใหม่, [Online], Available <http://kmcenter.rid.go.th/>, [2016, August 19]

เพื่อให้องค์กรมีความน่าเชื่อถือและได้รับการยอมรับจากสังคม แนวทางในการนำหลักธรรมาภิบาลไปปรับใช้มีดังนี้

๑. ความรับผิดชอบตรวจสอบได้ ความรับผิดชอบ คือ บุคคล เช่น ลูกค้า ผู้ถือหุ้น และผู้มีส่วนได้เสีย ต้องมีภาระความรับผิดชอบต่อผู้ที่เกี่ยวข้องกับการกระทำกิจกรรม หรือการตัดสินใจใด ๆ ความรับผิดชอบที่กล่าวมา หมายถึง การเปิดเผยข้อมูล การรับผิดชอบต่อสินค้าและบริการ การมีความยุติธรรม ปฏิบัติต่อทุกคนด้วยความเสมอภาคและดำเนินการภายใต้กรอบของกฎหมาย

๒. ความโปร่งใส หมายถึง การดำเนินงานด้านนโยบายต่าง ๆ มีการประกาศให้สาธารณะรับรู้อย่างชัดเจน การดำเนินการต่าง ๆ อยู่บนกฎระเบียบชัดเจน ผู้เกี่ยวข้องสามารถรับทราบ และมีความมั่นใจได้ว่าการดำเนินงานนั้นมาจากความตั้งใจในการดำเนินงานเพื่อให้บรรลุผลตามเป้าหมายของนโยบายไม่ส่งผลกระทบต่อสังคม เช่น รัฐบาลมีความโปร่งใสก็สามารถสร้างเชื่อมั่นให้กับนักลงทุนเข้ามาลงทุน เป็นต้น

๓. การปราบปรามทุจริตและการประพฤติมิชอบ การแสวงหาผลประโยชน์ในทางผิดกฎหมายถือเป็นการทุจริต ทำธุรกิจที่เอาเปรียบสังคม และการประพฤติมิชอบทั้งสองประการภาครัฐและองค์กรในภาคเอกชน การปรับปรุงประสิทธิภาพในการทำงานและการทำให้เกิดความโปร่งใสรวมไปถึงการมีเครื่องมือในการปราบปรามการฉ้อฉล และเสริมสร้างธรรมาภิบาล

๔. การสร้างการมีส่วนร่วมเป็นการเปิดโอกาสให้กับผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องเข้ามามีบทบาทในการตัดสินใจดำเนินนโยบาย เช่น การปรับปรุงรอบ ๆ โรงงานร่วมกับชุมชนที่อยู่ใกล้เคียง เป็นต้น ให้พนักงานมีส่วนร่วมในการควบคุมการปฏิบัติงาน การมีส่วนร่วมจะก่อให้เกิดกระบวนการตรวจสอบและเรียกร้องในกรณีที่เกิดความสงสัยในกระบวนการดำเนินงานได้เป็นอย่างดี

๕. การมีกฎเกณฑ์และข้อบังคับที่ชัดเจน ธรรมาภิบาลมีพื้นฐานการดำเนินการอยู่บนกรอบของกฎเกณฑ์โดยไม่เลือกปฏิบัติ มีการให้ความเสมอภาคเท่าเทียม และเป็นธรรมกับทุกฝ่าย มีกฎเกณฑ์และข้อบังคับที่ชัดเจน เช่น มีการกำหนดโทษกระทำความผิดในสถานที่ทำงานให้เห็นชัดเจน มีการให้รางวัลกับผู้ทำความดี และมีผลบังคับใช้ได้จะเป็นสิ่งที่จะช่วยพัฒนาระบบการบริหารเพื่อป้องกันการละเมิด หรือฝ่าฝืน

๖. การตอบสนองที่ทันการ หมายถึง การให้การตอบสนองที่ทันการต่อลูกค้าในเวลาหรือเงื่อนไขที่บริษัทได้กำหนดไว้

๗. ความเห็นชอบร่วมกัน สังคมที่ประกอบด้วยบุคคลที่มีความหลากหลาย ธรรมาภิบาลจะทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการประสานความต้องการที่หลากหลายให้อยู่บนพื้นฐานของประโยชน์ส่วนรวมและขององค์กรเป็นหลัก

๘. ประสิทธิภาพและประสิทธิผล การดำเนินงานขององค์กรต้องดำเนินไปตามระบบแผนงาน โครงการที่วางไว้ รวมทั้งต้องมีการวิเคราะห์ถึงความเสี่ยงทำอาจทำให้งานนั้นไม่สำเร็จเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงานมากที่สุด ทั้งนี้ต้องคำนึงถึงการใช้ทรัพยากรต่าง ๆ ให้เกิดประโยชน์สูงสุด และคุ้มค่า

๙. ความเสมอภาค บุคลากรทุกคนในเข้าไปมีส่วนร่วมในงานแต่ละด้านที่ปฏิบัติอยู่ พัฒนาให้พนักงานรู้จักการวิเคราะห์ความคุ้มค่าของงานที่ทำ ทั้งการใช้วัตถุดิบ เวลาในการทำงาน กิจกรรมหลักที่จะช่วยสร้างความเติบโตให้กับหน่วยงาน

การใช้หลักธรรมาภิบาลสามารถเพิ่มประสิทธิภาพการบริหารธุรกิจ และเป็นกลไกในการควบคุมติดตาม และตรวจสอบ เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความเสียหายแก่ธุรกิจ เนื่องจากการสร้างธรรมาภิบาลให้เกิดขึ้นในองค์กรเป็นการสร้างสำนึกที่ดีในการบริหารงาน และการทำงานในองค์กร และจัดระบบที่สนับสนุนให้มีการปฏิบัติตามสำนึกที่ดี ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของการบริหารงานอย่างมีประสิทธิภาพไม่สิ้นเปลือง การติดตามการทุจริต ความโปร่งใส โดยคำนึงถึงผู้ที่เกี่ยวข้องที่จะได้รับผลกระทบ

แนวทางปฏิบัติสำหรับองค์กรธุรกิจตามหลักธรรมาภิบาล แบ่งเป็น ๓ ด้านใหญ่ ๆ^{๑๕} คือ

๑) การปฏิบัติต่อพนักงาน องค์กรควรปฏิบัติต่อพนักงานในด้านต่าง ๆ ดังนี้ จ่ายค่าจ้างเงินเดือนและค่าตอบแทนตามกฎหมาย มีระบบการเพิ่มค่าจ้างและให้ผลประโยชน์เพิ่มเติมแก่พนักงานตามผลงานอย่างเหมาะสม สถานที่ทำงานและที่พักถูกสุขอนามัย มีสวัสดิการช่วยเหลือเรื่องการรักษาพยาบาล การบรรเทาทุกข์แก่พนักงาน มีระบบพัฒนาพนักงาน ให้ความรู้แก่พนักงาน และสนองตอบต่อข้อเสนอหรือข้อคิดเห็นของพนักงาน ฯลฯ

๒) การปฏิบัติต่อผู้บริโภค องค์กรควรปฏิบัติต่อผู้บริโภคในด้านต่างๆ ดังนี้ สินค้าให้ถูกสุขอนามัย มีระบบการควบคุมการผลิตให้ได้สินค้าตรงตามมาตรฐานที่กำหนดไว้ และคุณภาพมาตรฐานนั้นให้ประโยชน์ต่อผู้บริโภค ชี้หน่วยวัดแจ้งลักษณะสินค้า และราคาที่ชัดเจนเข้าใจง่าย แสดงรายละเอียดเกี่ยวกับสินค้า นอกจากนี้ องค์กรควรดูแลและรับผิดชอบต่อผลที่เกิดกับลูกค้า ฯลฯ

๓) การปฏิบัติด้านสังคมและสิ่งแวดล้อม องค์กรควรปฏิบัติต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม ดังนี้ มีการดูแลและขจัดของเสียที่เกิดจากกิจการ มีระบบทหาน้ำเสียให้สะอาด ทำลายเชื้อโรคเบื้องต้นของเสียที่จะทิ้ง ควรปฏิบัติต่อชุมชนด้วยความจริงใจ ให้ความช่วยเหลือและคืนกำไรให้ชุมชนตามเหมาะสม ไม่เบียดเบียนและเอาเปรียบสังคม มีระบบการทำบัญชีรายงานผลที่ถูกต้องเป็นจริง รวมถึงเสียภาษีในอัตราที่ถูกต้อง ฯลฯ

๔. สรุป

หลักประชาธิปไตยและหลักธรรมาภิบาลมีหลักการหลายอย่างที่สอดคล้องกัน หากองค์กรทางธุรกิจได้นำหลัก ๒ หลักนี้มาปรับประยุกต์ใช้ในองค์กร เชื่อว่าจะทำให้องค์กรมีการเจริญเติบโตอย่างต่อเนื่องและยั่งยืนแน่นอน อย่างไรก็ตามการนำประชาธิปไตยมาใช้ในการทำงานขององค์กรธุรกิจคือ เสมอภาค เท่าเทียม และกระบวนการมีส่วนร่วม เช่น การเปิดโอกาสให้พนักงานได้รวมตัวกันจัดตั้งสหภาพแรงงาน เพื่อให้ผู้ปฏิบัติงานในการเจรจาต่อรองกับบริษัท โดยตั้งอยู่บนหลักของการรักษาผลประโยชน์ร่วมกัน และมองประโยชน์ของผู้ถือหุ้น หลักที่ยึดถือเสียงข้างมากและคุ้มครองเสียงข้างน้อยของผู้ถือหุ้นและพนักงาน หลักความเสมอภาคในการปฏิบัติต่อผู้ถือหุ้นอย่างเท่าเทียมกันมุ่งประโยชน์ของผู้ถือหุ้นและพนักงาน หลักที่ยึดถือเสียงข้างมากและคุ้มครองเสียงข้างน้อยของผู้ถือหุ้น หลักความเสมอภาคในการปฏิบัติต่อผู้ถือหุ้นต่อผู้ปฏิบัติงานในองค์กรอย่างเท่าเทียมกัน

การนำหลักธรรมาภิบาลมาปรับประยุกต์ใช้ในองค์กรธุรกิจ สรุปได้ว่า การบริหารจัดการองค์กรธุรกิจนั้น ต้องมุ่งให้ความสำคัญกับการพัฒนาพนักงานในทุกส่วนขององค์กร ให้มีพื้นฐานจิตใจที่

^{๑๕} สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม, ๒๕๕๗, การจัดทำเนื้อหาองค์ความรู้ SMEs ภายใต้งานพัฒนาศูนย์ข้อมูล SMEs Knowledge Center ปี 2557, [Online], Available <http://www.sme.go.th/>, [2016, August 19]

ยึดมั่นในคุณธรรม จริยธรรม ความซื่อสัตย์ ความรับผิดชอบ มีส่วนร่วม และใช้ทรัพยากรที่มีขององค์กรให้เกิดความคุ้มค่ามากที่สุด

บรรณานุกรม

- กมล สมวิเชียร, ๒๕๑๖, ประชาธิปไตยกับสังคมไทย, สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
โกวิทย์ วงศ์สุรวัฒน์, ๒๕๓๔, รัฐศาสตร์กับการเมือง, สำนักพิมพ์ตะเกียง, กรุงเทพฯ.
- จิรัช วิระสย, สุรพล ราชกัณธารักษ์ และสุรพันธ์ ทับสุวรรณ, ๒๕๕๗, รัฐศาสตร์ทั่วไป,
พิมพ์ครั้งที่ ๒, มหาวิทยาลัยรามคำแหง, กรุงเทพมหานคร.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ๒๕๑๙, ประชาธิปไตย สังคมนิยม คอมมิวนิสต์ กับการเมืองไทย,
สำนักพิมพ์ พิฆเนศ จำกัด, กรุงเทพมหานคร.
- เชาวนะ ไตรมาศ, ๒๕๔๗, รวบรวมบทความทางวิชาการของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญชุดที่ ๓
เรื่อง ศาลรัฐธรรมนูญกับการพัฒนา, กรุงเทพมหานคร.
- ถวิลวดี บุรีกุล, ธรรมาภิบาล: หลักการเพื่อการบริหารรัฐกิจแนวใหม่, [Online], Available
<http://kmcenter.rid.go.th/>, [2016, August 19]
- ณัชชาภัทร อุ่นตรงจิตร, ๒๕๕๐, รัฐศาสตร์ทั่วไป, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร,
ประชาธิปไตยในระบบนิติรัฐใน, สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ, กรุงเทพมหานคร
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), ๒๕๔๙, ธรรมาภิปไตยไม่มา จึงหาประชาธิปไตยไม่เจอ,
พิมพ์ครั้งที่ ๒, บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, กรุงเทพมหานคร.
- พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๖, [Online],
[Available library2.parliament.go.th/library/content_law/30.pdf](http://library2.parliament.go.th/library/content_law/30.pdf)
[2016, August 19]
- ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๒,
[Online], Available <http://www.dmr.go.th/download/10.pdf>. [2016, August 19]
- สุเมธ แสงนิมนวล, ๒๕๕๒, ภาวะผู้นำกับธรรมาภิบาลในการบริหารงานองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น,
ส.เจริญการพิมพ์, กรุงเทพมหานคร
- สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม, ๒๕๕๗, การจัดทำเนื้อหาองค์ความรู้ SMEs
ภายใต้งานพัฒนาศูนย์ข้อมูล SMEs Knowledge Center ปี 2557, [Online], Available
<http://www.sme.go.th/>, [2016, August 19]
- อมร รักษาสัตย์ และคณะ, ๒๕๓๙, ประชาธิปไตย อุดมการณ์ หลักการ และแบบอย่างการปกครอง
หลายประเทศ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร